

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
EDEBİYAT BİLİMLERİ
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı: 17'den

AYRI BASIM

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ

UYUM
ve
STANDART TÜRKİYELİ TÜRKÇESİ'NDE UYUMLAR

ALFABETİK SON EKLER DİZİNİNDE
TÜRKÇE SON EKLERİN SIRALANMASINDA
GÖZ ÖNÜNDE BULUNDURULMASI GEREKEN
ESASLAR ÜZERİNE

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ OFSET TESİSLERİ – ERZURUM 1989

Uygulama: Microsoft Word : 11.3.5

Fontlar : Times New Roman ;
Monaco, Monacoqlu.Efras, MonEfras ;
Helvetica ;
Arial Narrow ;
Σψμβολ ;
پرو گازا ;
КирилЕФрас.

Her iki yazı da
Eylül 1995'te
gözden geçirilmiş ve sadeleştirilmiştir.

UYUM
ve
STANDART TÜRKİYELİ TÜRKÇESİ'NDE UYUMLAR

Hocam Merhum
Prof. Dr. Ahmet CAFEROGLU'nun
aziz hatrasına
ERZURUM 1975

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ

1. Konuyu ele alış nedeni:

Şimdiye kadar inceleme imkânı bulabildiğim Türkçe'nin Dil bilgisi kitaplarında ve doğrudan doğruya vey dolaylı olarak Türkçe'de ses uyumlarını(!) konu alan diğer kaynaklarda dikkatimi çektiği üzere ses bilgisi konusunda **uyum** (accord) ile benzerlik, **benzeşme** (assimilation) kavramlarının ve bu kavramların yoklugunu vey bozulmuş olduğunu ifade eden **uyumsuzluk** (désaccord) ile aykırılık, **aykırılışma** (dissimilation) kavramlarının alanları birbirleriyle karıştırılmış vey gerektiği şekilde açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu durum giderek bu konuda terim birliğinin sağlanamamasına yol açtığı gibi, örneklerin sınıflandırılmasında da dilin ses bilgisi bakımından doğasına uymayan (Söz gelişi, Türkçe asıllı kelimeler, yabancı asıllı kelimeler¹ gibi) gruplandırmaların yapılmasına da sebep olmuştur.

¹ Dünyanın hiçbir yerinde insanlar, konuşurken vey yazarken dilin asıl gayesi olan karşılıklı anlaşma dışında herhangi bir gaye gütmediklerinde, kullandıkları dil unsurlarının menşeleri, milliyetleri ve yapıları hakkında herhangi bir peşin hükme sahip degillerdir.

Esasen, bugün için bir kelimenin bir dilden diğer dile geçişini tesbit etmek yazılı metinlerin ve kültür ilişkilerinin imkân verdiği ölçüde mümkündür. Ancak, bir kelimenin menşesini tesbit etmek yazılı metinlerin ortaya çıkmasından önceki tarihin karanlık devirlerine uzanacağı için bilimsel olarak mümkün degildir. Kaldı ki, bugün dahi bir dil diğer bir dilden aldığı kelimeyi, alındığı dildeki gibi degil, kendi fonem sisteminde olan seslerle şekillendirmektedir. Böyle olmasaydı başlangıcı aşağı yukarı bin yıla kadar inen çok yakın bir tarihte almaya başladığımız Arapça'dan gelme kelimelerde, Arapça'nın üç normal (a, i, u) ve üç uzun (ā, ī, ū) ünlüsü yerine Türkiyeli Türkçesi aydın konuşmasının dokuz normal (a, e, ı, i, o, ö, u, ü, é) ve üç uzun (â, î, û) ünlüsü geçemezdi. Bu durum gösteriyor ki, ses bilgisi bakımından bir kelimeyi ele alırken, benzer gelişmeleri görebilmek için bu kelimeyi sesleri bakımından değişik şekilleriyle, hatta alınma bir kelime olduğu biliniyorsa alındığı dildeki bize kaynak teşkil edebilecek şekliyle karşılaştırabiliriz.

Burada, dil bilgisinin temel hedeflerinden biri olan dilde uyum anlayışına biraz olsun ışık tutabilmek için, sırasıyla, genel anlamda uyum kavramını ele alıp, dil bilimi bakımından uyumun ne olduğu ve Türkçe'de daha çok şekille ilgili hangi uyumların bulunduğu konularına temas etmek ve özellikle dil bilgisi kitaplarımızın ses bilgisi bölümlerinde karışık olarak ele alınmış olan benzeşme, aykırılışma, ses düşmesi, ses türemesi gibi olayların uyum sayılanlarını uyum sayılamıyacak olanlarından ayıracak bir ölçü teklif etmek istiyorum.

2. Uyum:

Uyum, sözlüklerde genellikle, “bir bütünün parçaları arasındaki tutarlık.” olarak tarif edilmektedir. Uyum denilince, akla gelen, konuları içerisinde birbirlerine göre bağımsız olarak ele alınabilen en az iki parçanın, bir bütün teşkil etmek üzere, önceden kabul edilmiş vey var olan belli bir kural vey kurallara göre gerektiğinde bir araya getirilmesi olayı sonunda ortaya çıkan yeni durumdur. Söz gelişi, bir elbisenin kabul edilmiş belli giyim kurallarına (moda) göre bir bedene uygun gelmesi bir uyumdur. “Bu elbise size uydu.” derken “Sizinle bu elbise arasında, önceden kabul etmiş olduğumuz giyim kuralları mümkün olan en yüksek ölçüde gerçekleşmiş bulunuyor.” demek isteriz. Kolayca anlaşılıyor ki, elbiseyle onu giyen kimse arasında herhangi bir yakınlıktan, aynılıktan, benzerlikten vs. bahsetmek yersizdir. Elbise ve onu giyen kimse ayrı ayrı şeylerdir, belli kural vey kurallara göre biraraya getirilme dışında ortak hiçbir yanları yoktur. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere uyum anlayışı duruma göre ve zamanla değişebilir; ancak belli kural vey kurallar söz konusu olduğundan, uyumda, belli bir durum ve zaman içerisinde genellik şarttır, çünkü kural vey kurallar uyumdan önce gelir ve zorlayıcıdır.

Bir bütün teşkil etmek üzere biraraya getirilen parçalar arasında uyum, **benzerlik**, **aykırılık**, **aynılık**, **zıtlık** ve benzeri durumlarla sağlanabildiği gibi, aralarında uyum sağlanacak parçalara yapılacak **ekleme**, bunlardan **çıkarma**, bu parçaları belli bir **sıraya koyma** ve benzeri yöntemlerle de sağlanabilir.

3. Dilde uyumlar (accomodation):

Bir varlık (nesne, oluş, kılış) hakkında zihinde yer alan genel düşünceye kavram (mefhum / concept) diyoruz. Varlığın durumuna

Ancak, elde ettiğimiz bilgiyi incelenmekte olan dilin söz konusu devresinde konuşulmasındaki ses sistemine göre değerlendirmemiz gerekir.

göre bağımsız ve bağımlı olmak üzere iki çeşit kavram tipi düşünülebilir. Bağımsız kavramlar doğrudan doğruya soyut ve somut nesnelere, bağımlı kavramlar ise bu nesnelere hal, hareket ve birbirlerine göre durumlarını içerir. Dil kavramları arasındaki ilişkileri ifade etmek ve yeni kavram ilişkilerinin kurulmasını sağlamak ihtiyacından doğmuştur.

Kavramlar arasındaki ilişki, konuşma dillerinde, bunların dildeki sesli işaretleri olan dil öğeleri (monèmes) vasıtasıyla kurulur. Dil öğeleri: **1) Anlam öğeleri** (bağımsız öğeler = monèmes autonomes) ve **2) Görev öğeleri** (bağımlı öğeler = monèmes fonctionnels) olmak üzere iki grupta toplanır.

Anlam öğeleri işaret etmiş oldukları kavramlarla bağımsız olan öğelerdir. Tek başlarına kullanıldıklarında bile soyut ve somut bir varlığı hatırlatırlar. Dilde, tek tek, canlı kelime **kök**, **köken** ve **gövdeleri** halinde bulunurlar.

İki grup halinde toplanabilen görev öğeleri ise: **1) Dışa dönük görev öğeleri**; bunlar ilk sırayı alan anlam öğelerinin birbirleri ile olan çeşitli ilişkilerini kuran öğelerdir; **2) İçe dönük görev öğeleri**; bunlar da, anlam öğelerinden, başka kavramları işaret etmek üzere başka anlam öğeleri teşkil etmeye yarayan öğelerdir. Bu durumlarıyla, görev öğeleri, tek başlarına hiçbir soyut ve somut varlığı hatırlatmazlar. Yazılı dilde, tek tek, canlı kelime **kök**, **köken** ve **gövdeleri** halinde bulunabildikleri gibi, kelimelere getirilen işlek ekler halinde de bulunabilirler.²

² Dil üzerinde düşünürken, bu konudaki bilgilerimiz okur-yazar olduktan sonra teşekkül etmeye başladığı için midir, çok kere dilin yazılı şekli bizi aldatır. Halbuki konuşulan dilde, sadece konuşmasını bilen kimse için, ne kelime kökü ve gövdesi, ne ek, ne edat, hatta bazan ne de cümle mevcuttur. Bunlar dil bilimcilerin ve dil bilgisi uzmanlarının pratik faydalar sağlamak için dilin yazılı şekline hareket ederek uydurdukları terimlerdir. Dili, dil bilgisi uzmanı olmaksızın konuşan kimseye gelince, bu sadece hangi ögenin hangi anlama geldiğini, hangi ögenin hangi görevi yaptığını şuurlu bir şekilde sezer ve bunları dilin uyum kurallarına göre otomatik olarak birleştirip aklından geçeni ifade eder.

Şöyle bir metin parçası alalım:

(-Hey!) yarın al-//-acag+//+ım
Ayhan+//+a anla-//-t-//+. (Oldu mu!?)

Burada altı çizili kısımlarda, yazılı dil bakımından ikişer kelimedeki yapılmış iki cümle ve cümlelerin herbirinde de ikişer işlek ek mevcuttur. Şekil

Dil, en geniş anlamıyla, en az iki varlık arasında karşılıklı anlaşmayı sağlayan bir işaretler sistemi olarak tarif edilir. Bir sistem, bilimsel bir bütün vey bir felsefe meydana getirebilecek şekilde birbirine bağlı prensipler topluluğu olduğuna göre, dili meydana getiren prensipler arasında bir takım uygunlukların vey uyumların olması yukarıdaki dil tarifiyle kabul edilmiş demektir. Buradan diyebiliriz ki, bir dilin dil bilgisi, esasta o dili meydana getiren öğelerin bağımlı oldukları uyum kurallarından teşekkül eder.

Kavramlar, insanlar arasında – değer birliği aranmaksızın – ortaktır. Ancak, bu kavramların doğal dilleri meydana getiren işaretleri, değişik insan topluluklarına (millet, soy, boy, belirli bir

bakımından bunlardan ve bunları yapan yazı işaretlerinden başka bir şey görülmez.

Bu metin parçasını konuşurken:

l.y.a.l.l.r.ı.l.l.n.a.l.l.l.a.l.l.c.a.l.l.ğ.ı.l.l
l.m.a.y.l.l.h.a.l.l.n.a.a.n.l.l.l.a.t.l

şeklinde seslendirdiğimiz malumdur. Görülüyor ki, konuşan ve dinleyen kimse için kelimeler, ekler, hatta cümleler, yazıda olduğu gibi kesin gramer çizgileriyle birbirlerinden ayrılmış değil, bir fikri ifade etmek gayesiyle mümkün olduğu kadar sesce kaynaşmışlardır. Üstelik, karşılıklı anlaşmanın sağlanmasına rağmen, bu fikrin bütünü de yazıda -hatta bizim transkripsiyonumuzda- işaretle ve sözde sesle belirtilmemiştir. Bütünün anlatmak istediği şey belki şu olabilirdi:

“– *Ayhan'ın valizini hala almadın mı?*

– *Hey! [Valizini merak etmesin. Onu terminalden] yarın alacağım.
[Bugün gördüğün gibi çok meşgulüm. Durumu] Ayhan'a anlat.”*

Hele Standart Türkiyeli Türkçesi'nde ek ile edat ayırımı sadece bir yazım özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin de edatın da tek başlarına anlamları yoktur. Yapım ekleri için belki denilecek birşey yok. Fakat, çekim ekleriyle edatları üzerlerine getirildikleri kelimelerle ses ilişkileri kurmalarına vey kurmamalarına göre ve yazıda bitişik vey ayrı yazılmalarına göre ayırarak olursak, benzeşme yoluyla ses ilişkileri kuran ve ayrı yazılan soru edatı (?) *mi / mi / mu / mü*; teşvik ünlemi *a / e* ve katma ve belirtme edatı (?) *da / de* diğer ekler kadar ses ilişkisi kurmayan ve yazıda bitişik yazılan şimdiki zaman eki (?) –*yor* ve yakın benzerlik ifade eden sıfat yapım eki (?) +*mtrak* ne olmalıdır?

Bundan böyle, dile bir okur-yazar olarak bakmaktan elden geldigince kaçınmak; ve kelime; kelime kökü, kökü, gövdesi; ek; edat gibi dil bilgisi uzmanına hitabeden terimleri sadece gelenegi bozmamak ve pratik kolaylık sağlamak için kullanmak yerinde olur.

çevre vey mesleğin mensupları vs.), yani bu toplulukların kullandığı değişik dillere göre, değişik olma özelliğini haiz bulunabilmektedirler. Bu sebeple, kavramlar arasındaki uyum anlayışı, insanlık için bilgi ve görgüye bağlı olarak ortak gelişmeler geçirir. Dillerde uyum anlayışı ise, değişik işaretlerden meydana getirilmiş çeşitli dilleri kullanan topluluklara vey bu toplulukların dillerine göre değişiktir ve bu değişikliklerin anlamdan şekle gidildikçe arttığı görülür.

Uyum, birden fazla parçanın, bir bütün meydana getirmek üzere, belli kural vey kurallara bağlı olarak bir düzen içerisinde birleşmesi olduğuna göre, dili yapan anlam ve görev öğelerinin – yani, canlı kelime kök, köken ve gövdeleri ile bunlara getirilen işlek eklerin –, kendi aralarında ve birbirleriyle, bir ifade bütünlüğü meydana getirmek üzere, bir düzen içerisinde bir araya gelmeleri, dildeki uyumu meydana getirir.

Dil için söz konusu düzen, kolayca anlaşılacağı üzere, esasta tamamıyla bir sentaks (**dizim**) meselesi olmakla birlikte, tasnif kolaylığı sağlaması bakımından, dilin anlam tarafını ilgilendiren semantik (**anlam bilgisi**) ve şekil tarafını ilgilendiren, sentaks (**söz dizimi**), morfoloji (**şekil bilgisi**), fonetik (**ses bilgisi**) ve ortografi (**dogru yazım**) düzeylerinde ele alınmalarını gerektiren birleştirme kurallarından oluşur. Türkçe'de uyumlara geçmeden önce bu düzeylerde görülebilecek uyumlardan kısaca söz etmek yerinde olur.

31. Semantik düzeyinde uyum (syleps):

Bu düzeyde uyum anlayışı bir ölçüde bütün diller için ortak sayılabilir. Aranılan özellik, ifade edilen bir fikrin, daha önce edinilmiş vey ifade edilmiş fikirlere uygunludur. Bu düzeyde mantık yasaları ve dili konuşan topluluğun dünya görüşleri ve anlaşma anlayışları geçerlidir. Kavramların işaretleri, yani anlam ve görev öğeleri, dogru ve söz konusu dilin sentaks, morfoloji ve fonetik – yazılı ise: ortografik – kurallarına yeterince uygun olarak biraraya getirilmişse uyum sağlanmış demektir. Bu düzeydeki uyumsuzluğu (désaccord) anlatmak için, halkımız, meşhur “*Dam üstünde saksagan, vur beline kazmayı.*”, “*Lâf söyledi bal kabacı, dinledi bizim asma kabacı.*” gibi ifadeleri kullanır.

32. Sentaks düzeyinde uyum (rection):

Bir dilde, dili meydana getiren öğeler, semantik kurallarına göre bir bütün teşkil etmek üzere birleştirildiklerinde, ortaya çıkan, kural vey kurallara bağlanabilir olayların, dil öğelerinin birbirlerine göre sıralarını belirtenleri, yani anlam öğelerinin ve anlam öğeleri ile

dışa dönük görev öğelerinin birbirleriyle olan ilişkilerinin belirlenmesi sentaks uyumunun konusunu teşkil eder. Dillerdeki cümle öğelerinin; isim, sıfat, zarf vb. tamlamalarını meydana getiren öğelerin; çekim ekleri ve edatların sıralarını, bütün içindeki yerlerini belirten kurallar, sentaks düzeyindeki uyumları belirler. Söz gelişi, Fransızca, İngilizce, Almanca gibi dillerde bir cümlenin yüklemine sorulan durumuna koymak için özne ile yüklem sırasını değiştirmek³; Almanca'da bazı cümlebaşı edatları kullanıldığında çekimli fiili cümlenin sonuna getirmek⁴; sorulan durumuna konulacak cümle ögesinden sonra Rusça'da “ли” [li], Türkçe'de “/mI/” soru edatlarını kullanmak⁵; Fransızca'da, sıfatları niteledikleri isimlerin kemiyet ve cinsiyetleriyle, Rusça'da, Almanca'da ayrıca buldukları isim halleriyle uygun duruma koymak⁶; bütün dillerde çeşitli ilişkileri ifade etmek için kelime vy kelime gruplarının önüne vy sonuna işlek ekler vy edatlar getirmek, sentaks düzeyindeki uyumlara örnek olarak gösterilebilir.

33. Morfoloji düzeyindeki uyum (accord)

Bir dilde, dili meydana getiren öğeler sentaks ve semantik kurallarına göre bir bütün teşkil etmek üzere birleştirildiklerinde, ortaya çıkan kural ve kurallara bağlanabilir olayların dil öğelerinin yapısıyla ilgili olanları, yani anlam öğeleri ile içe dönük görev öğelerinin birbirleriyle olan ilişkileri, morfolojik uyumun konusunu teşkil eder. Söz gelişi, bütün dillerde işlek yapım eklerinin birbirleri üzerine gelmekte izledikleri sıra; Fransızca'da, Almanca'da,

³ *frn.* “Vous allez souvent au théâtre.” // “Allez-vous souvent au théâtre?”
ing. “You go often to London.” // “Do you often go to London?”
alm. “Sie kennen die Stadt gut.” // “Kennen Sie die Stadt gut?”

⁴ *alm.* “Der Herr ist zufrieden.” // “Darf ich fragen, ob der Herr zufrieden ist?”

⁵ *rus.* “Он у вас сегодня.” ≅ *trç.* “Bugün o sizde.”
 “У вас-ли он сегодня?” ≅ “O bugün sizde mi?”
 “Он-ли у вас сегодня?” ≅ “O mu bugün sizde?”
 “Сегодня-ли он у вас?” ≅ “Bugün mü o sizde?”

⁶ *frn.* un beau livre // de beaux livres ; un bel homme // de beaux hommes ; une belle fille // de belles filles.

rus. nom. новая книга // новый завод ; *inst.* новой книгой // новым заводам ...

alm. das gute Kind // des guten Kindes // dem guten Kinde // das gute Kind...

Rusça'da, Farsça'da bazı yapım eklerinin öne⁷, bazılarının sona⁸ getirilme mecburiyetleri; Arapça'da kelime türetmek için öne ve sona getirilen eklerden başka, kelime kökünün temel sesleri arasına, kurallara bağlı olarak değişebilir görev ögesi sesleri sokmak⁹; Türkçe'de yalnız soneklerin bulunması ve bazı eklerin yalnız isim cinsinden, bazılarının ise yalnız fiil cinsinden kelimelere getirilmesi¹⁰ vs. morfoloji düzeyinde gerçekleştirilen uyumlardır.

34. Fonetik düzeyinde uyum (harmonie):

Bir dilde, dili meydana getiren ögeler, morfoloji, sentaks ve semantik kurallarına göre bir bütün teşkil etmek üzere birleştirildiklerinde, kural vı kurallara bağlanabilir sesle ilgili olaylar ortaya çıkarsa, bu dilde, fonetik düzeyinde uyumların varlığı söz konusudur. Söz gelişi, Rusça'da, isim çekimlerinde çekime giren isimlerin çekim tabanlarının son seslerinin sert, yumuşak vı sürtüşük konson, vı vokal ve özellikle “и” ≙ ‘i’ vokali olmasına göre getirilecek eklerde görülen ses ve şekil değişiklikleri¹¹, yine çekim tabanı dudak konsonlarıyla (“п” ≙ ‘p’, “б” ≙ ‘b’, “ф” ≙ ‘f’, “в” ≙ ‘v’, “м” ≙ ‘m’) sonuçlanan fiillerin çekime girdiklerinde t.1.ş. geniş zaman ekinin “-лю” [-lyu] şeklini alması¹²; Fransızcada, vokalle başlayan kelimelerin önünde bazı harfitarif ve zamirlerin son sesleri olan vokallerini düşürmeleri¹³; Arapçada, harfitarif “ال” [al]’in konsonunu hurufuşemsiye denilen konsonların (“ت” ≙ ‘t’, “ث” ≙ ‘s’, “د” ≙ ‘d’, “ذ” ≙ ‘z’, “ر” ≙ ‘r’, “ز” ≙ ‘z’, “س” ≙ ‘s’, “ش” ≙ ‘ş’, “ص” ≙ ‘ş’, “ض” ≙ ‘z’, “ط” ≙ ‘t’, “ظ” ≙ ‘z’, “ل” ≙ ‘l’, “ن” ≙ ‘n’) önünde bu konsonlarla benzeştirmesi¹⁴,

⁷ *frn.* micro+ , multi+ , post+ , pré+ , trans+ , ultra+ ...

⁸ *frn.* +tion , +age , +able , +iste , +logie , +phone ...

⁹ *arp.* مكتوب // مكتب // كتاب // كاتب .

¹⁰ *bk.* 421. p. ; 431. ve 432. pp.

¹¹ *rus. nom.* хорошая книга // последняя капля ;
akk. хорошую книгу // последнюю каплю ...

¹² *rus.* любить // люблю ; купить // куплю ...

¹³ *frn.* je pars // j'aime ; le livre // l'homme.

¹⁴ *arp.* الشمس 'al şms' [aş şamsu]; halbuki البيت 'al byt' [al baytu].

Türkçe'de vokalle sonuçlanan kelimelere, eklerin konsonlarla başlayan başka seslilerinin (allophone) getirilmesi¹⁵, vy eklerin bazı seslerini, eklendikleri kelimelerin bazı seslerine göre; kelimelerin bazı seslerini üzerlerine aldıkları eklerin bazı seslerine göre değiştirmeleri vy düşürmeleri¹⁶, kurallara bağlanabildikleri ölçüde, fonetik düzeyde gerçekleştirilen uyumlara örnek olarak gösterilebilir.

35. Ortografi düzeyinde uyum (orthographie):

Bu düzeyde uyum, yazı dilleri için söz konusudur ve dilin yazım kuralları tarafından belirlenir. Söz gelişi, Fransızcada, kelime sonlarında bazı harf vy harf gruplarının okunmadığı halde morfoloji düzeyindeki uyuma göre yazıda gösterilmesi¹⁷; Arapçada, “J” [a] harfitarifinin fonetik düzeyindeki uyuma göre konsonunun kurallı benzeşmeler geçirmesine rağmen yazımda bu benzeşmelerin gösterilmemesi¹⁸; Arap harfli yazımızda “ر” [+dır ⇔ +dir ⇔ +dur ⇔ +dür ⇔ +tır ⇔ +tir ⇔ +tur ⇔ +tür] /+Tir/ ekinin ve benzerlerinin fonetik düzeyinde gerçekleştirilen uyuma göre konsonunun [t ⇔ d] ve vokalinin [ı ⇔ i ⇔ u ⇔ ü] olarak okunmasına rağmen yazıda bu durumun gösterilmemesi¹⁹; bazı dillerde, bazı dil öğelerinin bitişik, bazılarının ayrı yazılması mecburiyeti ortografi düzeyindeki uyumlara örnek olarak verilebilir.

4. Standart Türkiyeli Türkçesi'nde uyumlar:

Bir dilin incelenmesi sırasında, dil bilgisinin değişik düzeylerinde karşılaştırılması muhtemel uyum çeşitlerini, mümkün olduğu ölçüde tasnif edip örnekleriyle açıklamaya çalıştım. Şimdi de konunun esasını teşkil eden Standart Türkiyeli Türkçesi'ndeki uyumları – esasen bilinen şeyler olmaları nedeniyle ayrıntıya kaçmadan – yukarıda yapmış olduğum tasnife göre ele alıyorum.

41. Semantik düzeyinde:

Daha önce de belirttiğim üzere, bu düzeydeki uyum mantık yasalarına ve diğer düzeylerdeki uyumların yeterince sağlanmış

¹⁵ bk. .4413. p.

¹⁶ bk. 4411. , 4412. , 4415. , 4417. , 4418. , 4419. pp.

¹⁷ *frn* le livre // les livres ; il travaille // ils travaillent.

¹⁸ *arp.* الشمس 'al şms' [aş şamsu]; الرجل 'al rcl' [ar raculu.]

¹⁹ *trç.* گوزلدر 'gwzldr' [güzeldir], بويوكدر 'bwywkdr' [büyüktür],
كتابدر 'ktabdr' [kitaptır], ايشدر 'ayşdr' [iştir].

olmasına bağlıdır. Bu yazıda, dilin şekil tarafını ele almış olduğum için, Türkçe'nin semantik düzeyinde ele alınması gereken uyum kurallarından sadece şekille ilgili olanları üzerinde durmaya çalışacağım.

Yapısında bağımsız kelime kök ve kökenleri ve bunlara getirilen sonekleri bulundurmasıyla, **bitisken** (iltisâkî = agglutinante), eklerin bitişmesi sırasında meydana gelen benzeşme, ses türemesi ve düşmesi gibi fonetik kaynaşmayı sağlayan olaylara yer vermesiyle de **çok bireşimli** (polysynthétique) özellikler gösteren Türkçe'de,

411. Anlam ögeleri: **1) İsim** cinsinden, **2) Fiil** cinsinden olmak üzere iki grup altında toplanırlar ve her anlam ögesinin (kelime kök, köken vy gövdesi) bir görev ögesine (ek vy edat) ihtiyacı olmadan mutlaka bir anlamı vardır²⁰.

4111. İsim kök vy gövdeleri isimlerin **yalın** (nominatif) hallerini;
ev+, kalem+, doğru+, sarı+, iki+, vs.

4112. Fiil kök vy gövdeleri fiillerin emir t.2.ş.'larını;
gel-, oku-, başla-, sev-, vs.
hatırlatır.

412. Görev ögeleri: **1) İsimlere** getirilenler, **2) Fiillere** getirilenler olmak üzere iki grup altında toplanırlar ve her görev ögesi (ek vy edat) bir kullanılıştaki birden fazla görev yüklenemez, yani tek anlam değişikliği vy anlam ilişkisi kurar²¹.

²⁰ *frn.* aimer ≅ sevmek fiilinin çekim kökü: aim- ≅ sev- , bu şekliyle hiçbir şey ifade etmez. Halbuki Türkçe'de bu kökün karşılığı olan sev- aynı zamanda sevmek fiilinin emir t. 2. ş.'ni hatırlatır.

arp. ع ل م ⇒ ilim ve müştaklarının çekim köküdür ve bu şekliyle birşey ifade etmez.

²¹ Türkçe'de bir kullanılıştaki birden fazla vazife icra eden eklere seyrek olarak ağızlarda rastlanır. Fakat başka dillerde bu tür eklerin örnekleri kurallara bağlanacak kadar çoktur: *rus.* .книга ≅ kitap , книги ≅ kitaplar , kelimelerinin sonlarındaki “+а” eki hem kelimenin dişil, hem teklik, hem de yalın halde olduğunu, “+и” eki ise hem kelimenin dişil, hem çokluk şeklinde hem de yalın halde olduğunu; говорю ≅ konuşurum / konuşuyorum, kelimesinin sonundaki “+ю” eki, hem geniş/şimdiki zaman hem de t. 1. ş. olduğunu işaret eder.

42. Sentaks düzeyinde:

Çekimli bir dil olması ve değişik anlam inceliklerini ifade edebilmek için – özellikle konuşma dilinde ve şiirde – cümle öğelerinin yerlerini değiştirebilmek esnekliğini göstermesiyle Türkçe'nin önemli uyumları daha çok sentaks düzeyinde toplanmıştır. Bu uyumları:

- 1) Dışa dönük görev öğelerinin birbirlerine ve anlam öğelerine göre sıralarıyla,
- 2) Anlam öğelerinin birbirlerine göre sıralarıyla ilgili olanlar diye iki grup halinde toplamak mümkündür.

421. Dışa dönük görev öğelerinin birbirlerine ve anlam öğelerine göre sıralarıyla ilgili uyumları:

Türkçe'de dil öğeleri, erkeklik // dişilik // cinsizlik; canlılık // cansızlık; somutluk // soyutluk; sınırlılık // sınırsızlık gibi kavramla ilgili ayırımlara tabi tutulmuşlardır²². Dolayısıyla Türkçe'nin sentaksinde ve morfolojisinde bu tür ayırımlara dayanır uyumlara da yer verilmemiştir. Buna karşılık görev öğeleri kesin bir şekilde:

- 1) İsim cinsinden anlam öğeleriyle gelenler,
- 2) Fiil cinsinden anlam öğeleriyle gelenler

olmak üzere iki grup altında toplanmışlardır. Bu ayırım Türkçe'nin sentaksinde ve morfolojisinde göz önünde bulundurulması gereken uyumlarda ilk adımı teşkil eder.

4211. Dışa dönük görev öğelerinin birbirlerine göre sırası:

42111. İsim cinsinden anlam öğeleriyle gelenler:

İsim kök ve gövdelerine getirilen dışa dönük görev öğelerinin sırası şöyledir:

	İ+/	/+k	+nnn	+iye	+he	+ E	
köy+/	/+ler+	+i+	+m+iz+	+e	+ kadar		yol yaptı.
iş+/	/+ler+	+i+	+n+ø+	+i	+ Ø		bitirdim.
el+/	/+ler+	+i+	+n+iz+	+ø	+ Ø		çok güzel.
iş+/	/+ler+	+ø+	+ø+ø+	+ø	+ Ø		yolunda.
yol+/	/+ø+	+ø+	+ø+ø+	+ø	+ Ø		uzun.
dil+/	/+ø+	+ø+	+ø+ø+	+e	+ Ø		kolay.

²² Bilindiği gibi Fransızca'da, Almanca'da, Rusça'da ve diğer birçok Hint-Avrupa dillerinde bu tür ayırımlara yer verilmiş ve çeşitli dil öğeleri arasında da bu ayırımlara uygun uyumların yapılması gerekli olmuştur.

diş+/	/+Ø+	+i+	+m+Ø+	+Ø	+ Ø	kırıldı.
iş+/	/+Ø+	+Ø+	+Ø+Ø+	+Ø	+ için	geldim.

Zamirlere getirilen dışa dönük görev öğelerinin sırası şöyledir:

| Şz/ /+k +he + E |

o+/	/+n+lar	+a	+ göre	çok iyi.
bu+/	/+n+lar	+1	+ Ø	al.
şu+/	/+n+lar	+Ø	+ Ø	bizim.
biz+/	/+[ler]	+Ø	+ Ø	ne güne duruyoruz ²³ .
siz+/	/+Ø	+i	+ Ø	gördüm.
ben+/	/+Ø	+den	+ başka	herkes.
sen+/	/+Ø	+Ø	+ de	gel.

42112. Fiil cinsinden anlam öğeleriyle gelenler:

Fiil kök ve gövdelerine getirilen dışa dönük görev öğelerinin sırası şöyledir:

F-/	/-f-/	/-fo-	-i+/	/+e-	-kp+	+ş/
selamla-/	/-ş-/	/-ma-	-miş+/	/+Ø-	-Ø+	+ız/
dur-/	/-dur-/	/-ma-	- <u>ma+lı</u> +/	/+Ø-	-Ø+	+Ø/
oku-/	/-t-/	/-ma-	-Ø+/	/+Ø-	-Ø+	+Ø/
gez-/	/-in-/	/-Ø-	-Ø+/	/+Ø-	-Ø+	+Ø/
gel-/	-Ø-/	/-Ø-	-Ø+/	/+Ø-	-Ø+	+Ø/
ver-/	/-iş-dir-/	/-Ø-	- <u>d+i</u> +/	/+Ø-	-Ø+	+Ø/
al-/	/-Ø-/	/-Ø-	-ır+/	/+Ø-	-miş+	+sın/
gid-/	/-Ø-/	/-Ø-	-ecek+/	/+Ø-	-d+	+ <u>i+n</u> /

| F-/ /-f-/ /-fo- -g |

dur-/ /-dur-/ /-Ø- -a+rak

köpür-/ /-t-/ /-Ø- -ü+n+ce

gör-/ /-ş-tür-/ /-me- -Ø+den

²³ /+lAr/ çokluk eki çokluk anlamını pekiştirmek için 1. ş.'a getirildiği gibi 2. ve 3. ş.'lara da getirilir: siz+[ler], o+[nlar] vb.

vur- / -ø- / -ma- -y1+p

Dikkat: Anlam ögelerinden, sıfatlar, kemiyet, mülkiyet ve hal bakımından niteledikleri/belirttikleri isme; zarflar da, niteledikleri sıfata -dolayısıyla isme-, zarfa -dolayısıyla fiile- vy şahıs bakımından belirttikleri fiile uyarlar; bu durumlarıyla çekilmezler:

çok iyi kalem+//+ler +i+n+iz +ø Ø var mı?

gelecek kitap+//+lar +1+m+iz +1n Ø fiyatı çok arttı.

çok güzel üç kitab+//+ø +1+m +1 Ø yitirdim.

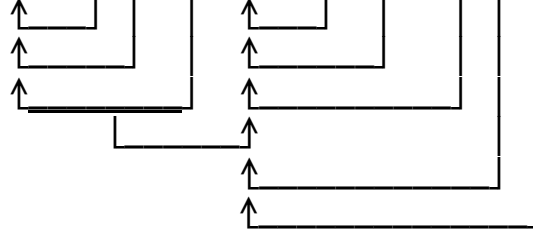
çok güzel çalış- //-mış+//+sın.

pek iyi çalış- //-ıp dersini öğren- //-d+i+//+y- d+i+n.

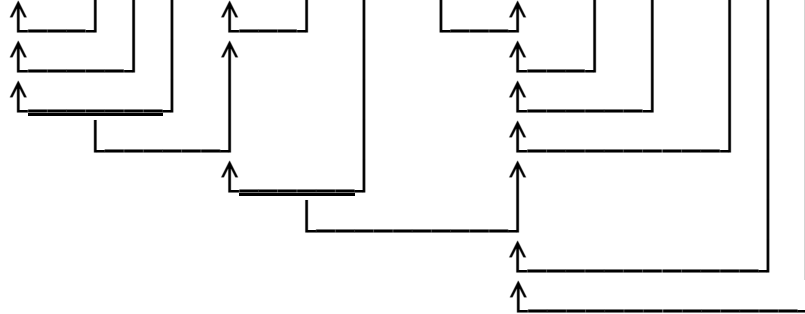
4212. Dışa dönük görev ögelerinin anlam ögelerine göre sırası:

Görev ögeleri anlam ögeleriyle kullanıldıklarında, niteleyen / belirten durumda olan görev ögeleri, nitelenen / belirtilen durumunda olan anlam ögelerinden sonra gelir:

ev+//+i+m +den çık-//-mı-yor+//+ø-ø+um.



ev+//+i+m+in kapı+//+sı için anahtar al-//-ma-d+1+//+ø-ø+ø.



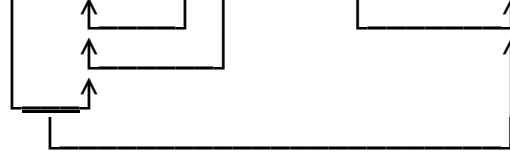
Dikkat: Türkçe'de prensip olarak kelimelerin önüne gelen ek ve edat yoktur. *eger, şayet, çünkü, zira, sanki, meger, meger ki, madem ki* gibi öne gelen edatlar ya diğer dillerden olduğu gibi alınmış, yahut

tercüme yoluyla aktarılmıştır. Belirten durumunda olan bu görev ögeleri belirtilen durumunda olan anlam ögelerinden önce gelir.

gelmiyorum çünkü hastayım.



eger gelir+//+ø-se hasta olduğumu söyle-//+.



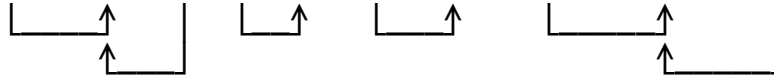
422. Anlam ögelerinin birbirlerine göre sıralarıyla ilgili uyumlar:

Anlam ögeleri kendi aralarında niteleyen/belirten öge nitelenen/belirtilen ögeden önce gelecek şekilde sıralanır:

evin kapısı , kuş yuvası , sarı kalem , beş kitap ,



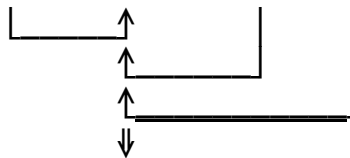
kırk harami+ler , bu iş , ders çalış- , yarın geleceğ+//+im.



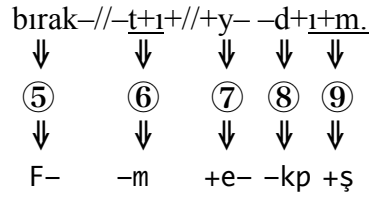
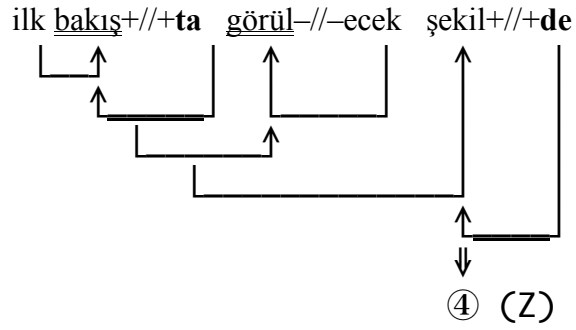
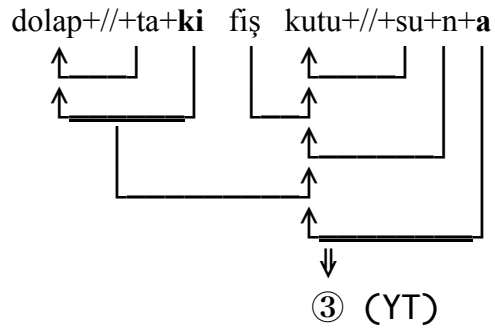
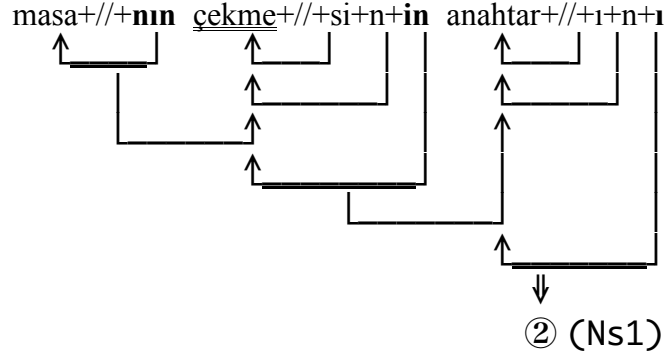
4221. Kelime grupları:

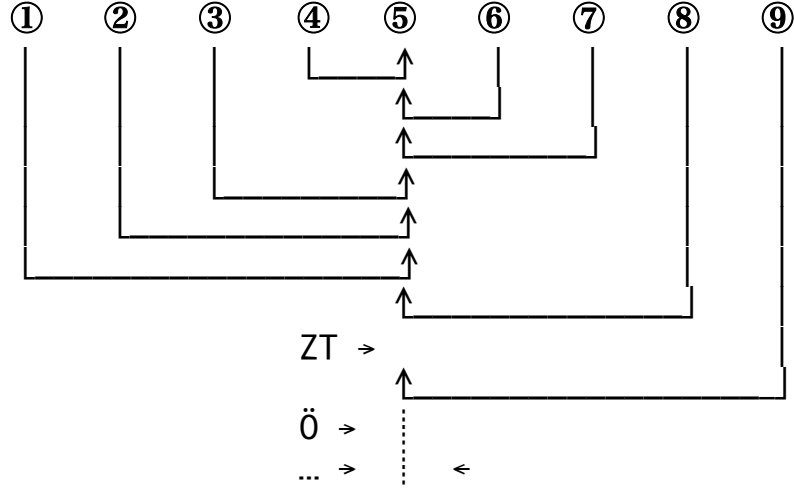
Dışa dönük görev ögelerinden hal çekim ekleri ve edatlar kendilerinden önce gelen kelime vü kelime gruplarının kendilerinden sonra gelenlerle ilişkilerini kurar:

kolay+//+ca bul-//+sun+lar diye



① (DT)





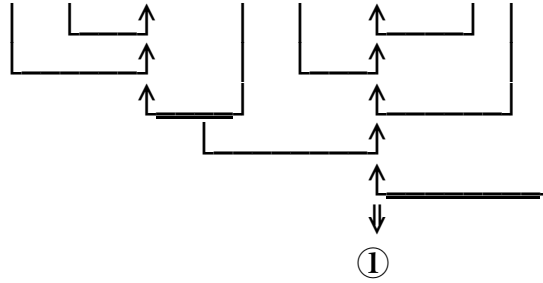
42211. İsim tamlamaları:

422111. İsim-isim tamlaması:

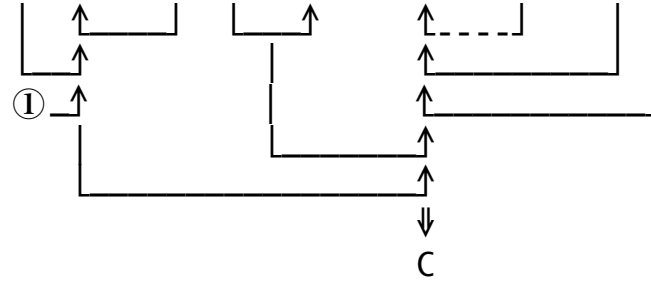
Belirtili isim tamlamasında:

(sıfatlarıyla birlikte tamlayan isim) + (sıfatlarıyla birlikte tamlanan isim)

Her iyi adam+//+ın iyi dost+//+u+n+un



iyi dost+//+u her zaman [mevcut] ol-//--ma-z.

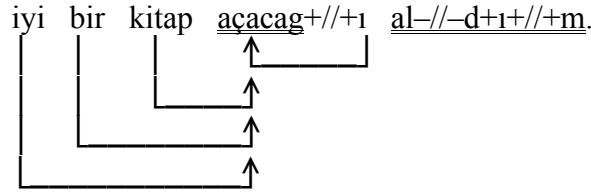


Dikkat: Belirtili isim tamlamalarında, (ilgi hali eki almış) belirten öge cümle içerisinde -diğer kelime gruplarının içine girmemek şartıyla-lüzumu halinde (iyelik eki almış) belirttiği ögeden ayrı bulunabilir vy belirttiği ögeyle sıra değiştirebilir:

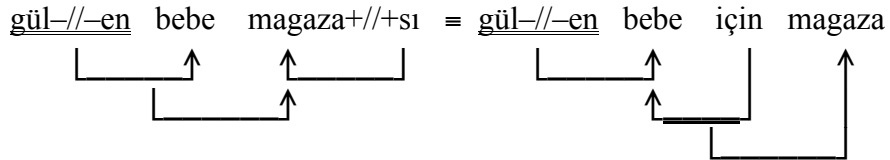
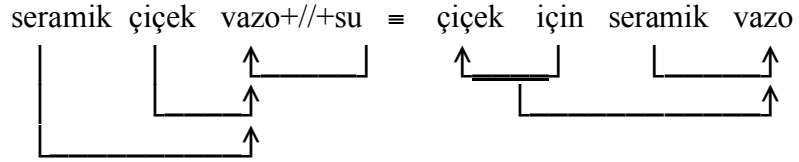
kalemin bu sabah büsbütün kırıldı **ucu**.
bu sabah **ucu** büsbütün kırıldı **kalemin**.

Belirtisiz isim tamlamasında:

(sıfatlar) + ((tamlayan isim) + (tamlanan isim))



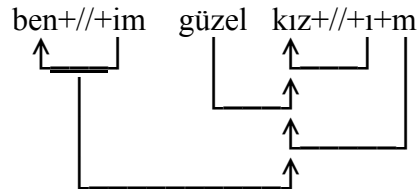
Dikkat: Belirtisiz isim tamlamalarında belirtenle belirtilen arasına hiçbir öge giremez. Tamlayandan önce gelen sıfat vy sıfat grubu ekseriyetle tamlanana, bazan da tamlayana aittir. Tamlanana aitse sıfat, tamlayana aitse tamlayan ayrıca vurgulanır:



42112. Zamir-İsim tamlaması:

Zamir-isim tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

(iyelik sıfatı) + (sıfatlarıyla birlikte isim)



Dikkat: 1) İlgi hali eki almış, zamirlerden (iyelik sıfatı) vey özel isimlerden sonra getirilecek iyelik ekli isimlerden, nitelenen eki ile birlikte bu iyelik ekleri kaldırılabilir:

ben+//+im ev[+//+i+m], Ali+//+nin oda[+//+sı+ø]

2) İyelik ekleri bir zamirle ilgiliyse bu zamirin zikredilmesine gerek yoktur. Zikredilmesi iyelikte ısrar ve kuvvetlendirme sağlar:

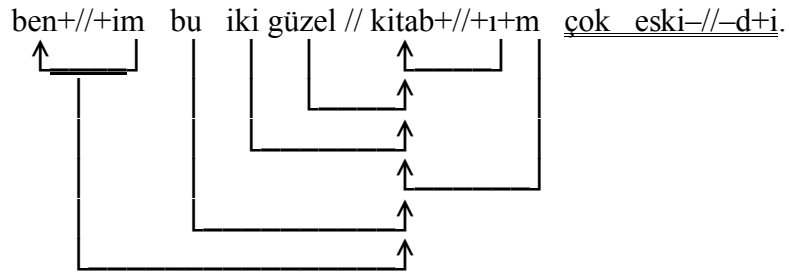
[ben+//+im] ev+//+i+m, [o+//+nun] oda+//+sı+ø

42212. Sıfat tamlamaları:

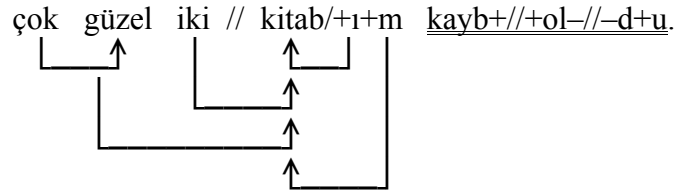
422121. Sıfat-İsim tamlaması:

Sıfat tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

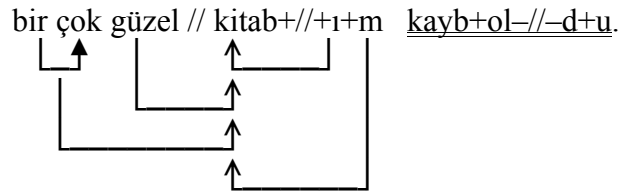
(İşaret sıfatı) + (sayı sıfatı) + (niteleme sıfatı) + (İSİM)



(zarf) + (niteleme sıfatı) + (sayı sıfatı) + (İSİM)



(belirsizlik sıfatı) + (niteleme sıfatı) + (İSİM)



Dikkat: Sıfatlar niteledikleri isimlerin yerini tutmadıkça, yani isimleşmedikçe (zamirleşmedikçe) çekilmezler:

o iki çiçeği kopardım. ≅ o ikisini kopardım.

onu çalışkan çocuklara verdim. \cong onu çalışkanlara verdim.

42122. Unvan grubu, ve Ad ve Soyadı grubu:

Bu grupların herhangi bir sıfat tamlamasından farkı yoktur. Ancak yabancı kaynaklı kuruluş olduğu için ad ile soyadının birlikte kullanılması halinde – ters bir durum ortaya çıkar – belirten öge belirtilenden sonra gelir:

Ali Bey , Hüseyin Aga , Emin Efendi , İsmet Paşa;
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘
Ahmed Hamdi Tanpınar , Ahmet Caferoğlu
└──┬──┘ └──┬──┘

422123. Sayı grubu ve kemiyet uyumu:

4221231. Sayı grubu:

Sayı sistemi onludur. Yani ilk basamakta sıfırdan dokuza kadar her sayının, ikinci basamakta her onlunun ayrı bir adı vardır. Üçüncü basamak – bir sayısı hariç – birinci basamakla kendi adının yaptığı; dördüncü basamak – yine bir sayısı hariç – kendinden önce gelen basamaklarla, geliş sıralarına göre kendi adının yaptığı sıfat tamlamalarıyla ifade edilir. Daha yukarı basamaklar da aynı yöntemle adlandırılır. Bir sayıyı ifade etmek için, büyük basamaktan küçük basamağa doğru her basamaktaki grup söylenerek gidilir:

15 293 526 kişi

on beş milyon iki yüz doksan üç bin beş yüz yirmi altı 0 kişi
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘

Aritmetik olarak ifade edersek:

$$[(10+5)*1000000+(2*100+90+3)*1000+(5*100+20+6)*1] \text{ kişi}$$

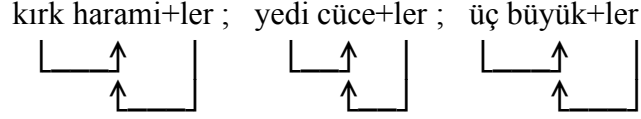
4221232. Kemiyet uyumu:

Miktar belirten anlam ögelerinin (sayı sıfatları ve belirsizlik sıfatlarından bazıları) belirttikleri dil ögeleri ayrıca herhangi bir kemiyet uyumu belirtisi gerektirmezler:

yirmi beş kitap ; bir çok kimse
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘
└──┬──┘ └──┬──┘ └──┬──┘

Dikkat: Sayı grubunda belirtilene getirilen çokluk eki belli bir grubun söz konusu olduğunu işaret eder:

kırk harami+ler ; yedi cüce+ler ; üç büyük+ler



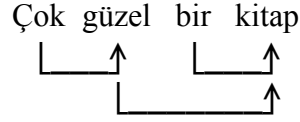
42213. Zarf tamlamaları:

Zarf tamlamalarında tamlayanla tamlananın sırası şöyledir:

422131. Zarf-sıfat tamlaması:

(azlık-çokluk zarfı) + (vasıflandırma sıfatı) + (İSİM)

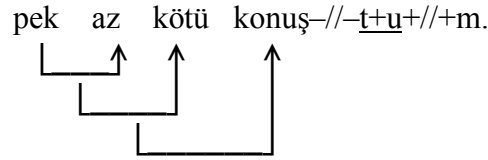
Çok güzel bir kitap



422132. Zarf-zarf ve Zarf-Fiil tamlaması:

(azlık-çokluk zarfı) + (nasıllık-nicelik zarfı) + (FİİL)

pek az kötü konuş-//-t+u//+m.

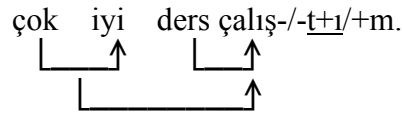


42214. Geçişli fiil grubu:

422141. Belirtisiz nesne ile:

(azlık-çokluk zarfı) + (nasıllık-nicelik zarfı) + (belirtisiz nesne) + (FİİL)

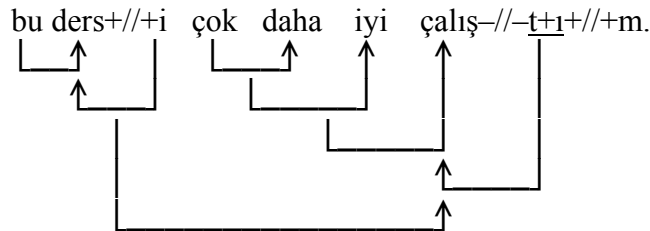
çok iyi ders çalış-//-t+ı//+m.



422142. Belirtili nesne ile:

(belirtilen nesne)+(azlık-çokluk zarfı)+(nasıllık-nicelik zarfı)+(FİİL)

bu ders+//+i çok daha iyi çalış-//-t+ı//+m.



42215. Kelime gruplarıyla ilgili diğer özellikler:

422151. Tekrarlar:

İsimler, fiiller, niteleme sıfatları ve zarflar gerektiğinde tekrarlanır, bir eş vy yakın vy zıt anlamlısıyla birlikte kullanılır. Böylece anlamları kuvvetlendirilmiş olur:

| çocuk * çocuk | olma!

| konuşuyor * konuşuyor | ; ortada anlattığı birşey yok.

| çok * çok | çalışıyor.

| güzel * güzel | konuşuyorduk.

| iyi * kötü | anlaştık.

Dikkat: 1) Niteleme sıfatları bu yöntemle kuvvetlendirildiklerinde niteledikleri isimler çokluk eki alır. Bu kullanılış birden fazla sayıdaki şeyler içindir:

| sarı * sarı | çiçekler

| kırık * dökük | masalar

2) Niteleme sıfatları tekrarla değil de eş vy yakın anlamlılarıyla kullanıldıklarında tek bir şeyi de işaret etmiş olabilirler. Bu durumda çokluk belirtisi gerekmez:

| kırık * dökük | bir masa

422152. Tekrarından kaçınılan öğeler:

Dikkat: 1) Fiillerin çekimli şekilleri bir zamirle ilgiliyse, bu zamirin zikredilmesi gereksizdir. Zikredilmesi özne üzerinde ısrar ve kuvvetlendirme sağlar:

geliyoruz. \cong geliyoruz ; başkaları da gelebilir.

biz geliyoruz. \cong geliyoruz ; diğerleri gelmiyor.

2) Soru edatı /mI/ ayrıca bir soru kelimesini gerektirmez. Üzerine geldiği kelime vy kelime grubunu sorulan durumuna koyar:

çocuklar bugün evde oynuyor **mu**?

çocuklar bugün evde **mi** oynuyor?

çocuklar bugün **mü** evde oynuyor?

çocuklar **mi** bugün evde oynuyor?

3) Soru kelimelerinden sonra ayrıca cümlenin herhangi bir ögesi soru ifade edecek bir şekle konmaz; ve soru kelimeleri bir zamir, bir sıfat, bir zarf gibi kullanılır:

kim geliyor?

nasıl kitap?

nasıl çalışıyor?

ne satıyor?

4) Bağlama edatı “ve” kullanıldığında, isimlere ve isimleşmiş fiillere getirilen çekim ekleri ve edatları grubun sonuna getirilerek yetinilebilir:

kapı+//+[sındakilerden] **ve** pencere+//+sindekilerden

okuyor+//+[sundur belki] **ve** yazıyor+//+sundur belki.

4222. Cümle:

Türkçe'de yapı itibariyle tek tip cümle vardır. Bu cümle isim cümlesidir. Kılış bildiren cümlelerin yüklemeleri de önce fiilden yapılmış bir isim şekline konur. Sonra bu ismin ek-fiille oluşturduğu yüklem fiilinin kipleri üzerine ya bildirme ekleri, ya da iyelik ekleri getirilerek hüküm şahsa bağlanmış olur²⁴.

kız güzel+//+ø-ø+ø+//+ø güzel+//+ø-ø+siniz ...

kız çalışmış+//+ø-ø+ø+//+ø çalışmış+//+ø-ø+sınız ...

kız çalışacak+//+ø-ø+ø+//+ø çalışacak+//+ø-ø+sınız ...

köy yan-//-d+1+//+ø-ø+ø+//+ø yan-//-d+1+//+ø-ø+m+//+ø

(krş. [Ali+nin] köy ev+//+i+ø [ben+im] ... ev+//+i+m)

Türkçe şekil itibariyle birleşik cümleyi tanımaz²⁵. Yükleme göre diğer cümle öğeleri, ister oluş, ister kılış bildirsinler, isim, sıfat ve zarf tamlamaları şeklinde bulunurlar:

²⁴ Türkçe'de yalnız emir kipi için ekler özeldir. Ayrıca, iyelik eklerinin kullanıldığı görülen-geçmiş-zaman, hikâye kipi, dilek-şart ve şart kipi için ç.1. ş. *T.T.*'nde farklı olarak /+K/, ve istek ç. 1. ş. /+LIIm/ şeklindedir.

²⁵ Çeşitli dillerin etkisiyle bugün Türkçe'de gerçek anlamda birleşik cümleler kullanılmaktadır. Bunlar her ne kadar dilin sentaks uyumuna ters düşseler de, yerinde kullandıklarında dile ayrı bir renk ve ifade gücü kazandırmaktan da uzak değildir.

Dün gördüğünüz çocuk , \Leftrightarrow Çocuğu dün gördünüz.

gece geç yattığından \Leftrightarrow Çocuk gece geç yattı.

bu sabah erken kalkıp da \Leftrightarrow Çocuk bu sabah erken kalkmadı.

okula gelemedi. \Leftrightarrow Çocuk okula gelmedi.

4221. Cümle öğelerinin sırası:

Yüklemin yeri cümlenin sonudur. Cümle öğelerinin sırası değiştirici bir sebep yoksa řu şekildedir:

(Ö) + (ZT) + (YT) + (DT) + (Ns1) + (YF-) + (-kp) + (+ř)

Havalar	bu yaz	Erzurum'da	Ø	Ø	güzel	/+Ø-Ø+Ø.
Ali	dün	bahçede	Ø	çiçekleri	suladı	/+Ø-Ø+Ø.
Ø	yine	Ø	Ø	dersini	çalışmamış	/+Ø-Ø+sın.
Ø	bugün	eve	Ø	Ø	gitmeye	/+Ø-Ø+lim.
Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	koş-//+Ø	/+Ø-Ø+Ø.
Kim	ne zaman	nerede	niçin	neyi	söylemiş	/+Ø-d+i+Ø.

4222. Cümle öğelerinin sırasında değişiklikler (permutation):

Cümle öğeleri yükleme ne kadar yakın olurlarsa cümle içerisindeki önemleri o oranda artar. Önem verilmek istenen yüklem kendisiyse duruma göre cümlenin başına vy diğer cümle öğelerinin arasına alınabilir:

1. Ali bıçagını çekti.
2° 1°
2. Bıçagını Ali çekti.
2° 1°
3. Ali çekti bıçagını.
1° 2°
4. Bıçagını çekti Ali.
1° 2°
5. Çekti bıçagını Ali.
1° 2°
6. Çekti Ali bıçagını.
1° 2°

Dikkat: 1) 2., 3., 4., 5. ve 6. numaralı cümleler – ki bunlara devrik cümle adı verilmektedir – daha çok konuşma diline aittirler. Bunlara benzer cümleler duygusal oldukları için yazılı ifadede itibar görmezler.

2) 3. şahıslar için çokluk belirtisini, özne almışsa, yüklem – cümle içersindeki yeri öznenen nisbeten uzak da olsa – ayrıca alma mecburiyeti yoktur. Aldığı takdirde özne üzerinde ısrar edilmiş olur:

çocuklar geldi. // çocuklar geldiler.

43. Morfoloji düzeyinde:

Türkçe'nin morfoloji düzeyindeki uyumlarını maddeler halinde şu şekilde toplayabiliriz:

431. İsim kök vy gövdelerine yeni isimler vy fiiller yapmak üzere getirilen ekler, fiil kök vy gövdelerine getirilemez²⁶.

432. Fiil kök vy gövdelerine yeni isimler vy fiiller yapmak üzere getirilen ekler, isim kök vy gövdelerine getirilemez²⁷.

²⁶ Günümüzde dilin milliyetini kelimelerde arayan zihniyet, daha önce Türkçe'nin kazanmış olduğu birçok kelimeyi Türkçe degildir görüşüyle dilden atmaya çalışmakta ve bunların yerine yeni kelimeler türetme yoluna gitmektedir. Fakat dilin uyumlarından habersiz olan bu zihniyetteki kimseler gerek Türkçe'nin morfolojisinde, gerek semantiginde birçok yanlış adımlar atmışlardır. Bu yanlış adımlar için ciddiyetini kavrayan birçok ilim adamı tarafından incelenmiş ve dile getirilmiştir. Bir örnek olarak Prof. Fâruk Timurtaş Bey'in Kubbealtı Akademi Mecmûası'ndaki bir seri yazısını gösterebiliriz. Yaygın bir şekilde kullandığımız *bag+//-ım+//+sız*, *top+//+lu+//-m*, *ör-//-gü+//-t*, *karşı+//-t*, *bag+//-ıt*, *il-//-gi+//-n-ç* vbg. kelimeler dilde milliyetçilik ugruna dilin yapısını, morfolojik uyumunu bozmuşlardır.

²⁷ Öztürkçe olduğu iddia edilen: *egit-//+sel*, *gör-//+sel* vbg. kelimelerde bu kurala uygun olarak yapılmadıkları gibi, uydurma olan *+sel/ +sal/* ekinin yeni olmasına rağmen vazifesi ve kullanılışı da karanlık kalmaktadır.

Şuna inanılmalıdır ki, dilin milliyetini, saflığını kelimelerin menşei ve milliyetleri değil, onların dilin fonetigine, morfolojisine ve sentaksine uygun olarak kullanılışları tayin eder. “Zil çaldı mı?” yerine “Çal zildi mi?” demek ne kadar Türkçe'ye “Site Dadaş”, “Otel Mevlâna”, “Restoran Bekir” demek de o kadar Türkçe'dir. Halbuki Türkçe'nin sentaks uyumlarına göre bunların yapılarındaki *Site*, *Otel*, *Restoran* kelimeleri yabancı kaynaklı olsalar bile “Dadaş Sitesi”, “Mevlâna Oteli”, “Bekir'in Restoranı” şekillerinde kurulsalardı, bunlar Türkçe olurlardı.

433. Yeni kelimeler türetmek için yapım ekleri daima sona getirilir ve her ek kendinden önceki kelime kök vey gövdesinin anlamıyla kendi görevinin ortak sonucuna uygun anlamda yeni kelimeler yapar.

434. Yapım ekleri çekim eklerinden sonra gelemez. Ancak çekim ekleri bir kuruluşta yapım eki fonksiyonu kazanmışsa, bu durumda zaten grubunu terketmiş olur ve üzerine yapım eki alabilir;

göz+//+de+//+lik

435. Tek bir kavramı işaret eden birleşik kelimeler, ya bir sıfat tamlaması ya da bir belirtisiz isim tamlamasıdır. Ayrıca yakın anlamlı iki isim yanyana getirilerek ikisinin teşkil ettiği grubun adı olabilir. Bazan bir cümle vey cümle parçasının da tek kavram işaret etmek üzere birleşik kelime hüviyeti kazanmış olduğu görülür:

deli_kanlı , hanım_eli ;

| ana * baba | , | eş * dost | , | karı * koca | , | ay*yıldız | ;

kül_bastı , imam_bayıldı.

436. Sıfatların ve zarfların ilk hecelerinin vokalinden sonra belli fonetik uyumlara bağlı olarak *m*, *p*, *r*, *s* konsonlarından biri getirilerek elde edilen hece söz konusu sıfat vey zarfın önüne ilave edilip anlamı kuvvetlendirilmiş sıfat vey zarf elde edilir:

| yem * yeşil | yapraklar,

| tap * taze | meyveler;

saçlarım | būs * bütün | agardı.

44. Fonetik düzeyinde:

Türkçe'de anlam ögeleri (kelime kök, köken ve gövdeleri) kendileriyle birleştirilebilir görev ögelerini (işlek yapım ve çekim ekleri) aldıklarında, kurallara bağlanabilir bazı ses olayları ortaya

Bazı hatalı kuruluşlara ise bugün alışmış durumdayız. Bunlardan birisi daha önce de belirttiğimiz ad ve soyadı ilişkisidir (*bk.* **42122. p.**). Diğer bir hatalı kuruluş ise gün, ay, yıl sırası üzerine kurulmuş tarihlendirmedir. Doğrusu yıl, ay, gün sırası olmalıydı.

çıkar. Türkçe'nin fonetik düzeyindeki uyumlarını tayin eden bu ses olaylarıyla ilgili kurallar şunlardır²⁸:

441. Genel uyum kuralları:

4411. Genellikle eklerin vokalleri eklendikleri kelimelerin son hecelerinin vokalleri ile kalınlık-incelik bakımından benzeşir:

kapı+//+yı , ev+//+öi , kutu+//+dan , gör-//-d+ü

4412. Genellikle dar vokalli eklerin vokalleri eklendikleri kelimelerin son hecelerinin vokalleri ile ayrıca düzlük-yuvarlaklık bakımından da benzeşir:

adam+//+öı , ev+//+li , yol+//+cu , kömür+//+süz

4413. Vokalle biten kelimelere eklerin varsa ötümlü konsonla başlayan ayrı şekilleri gelir:

kapı+//+dan , kapı+//+cı , kapı+//+nın ,

bu+//+nø+øü , oku-//-rø

kapı+//+ya , oku-//-yacak

Ekin ötümlü konsonla başlayan ayrı şekli yoksa bulunamı getirilir:

kapı+//+sız , kapı+//+sı , evde+//+ki ,

söyle-//-ş- , yedi+//+şer

4414. Konsonla biten kelimelere eklerin çoğu başlama konsonlarını koruyarak gelir:

ev+//+ci , ev+//+den , git-//-miş , al-//-ma+lı

Özellikle akıcı vı akıcılaşmış bir konsonla başlayan ekler ise başlama konsonlarını düşürerek söz konusu ekin **vokalle başlayan ayrı şeklini** oluştururlar ve bu şekilleriyle gelirler:

ev+//+øe (< etç. eb+ke) , ev+//+øin (< etç. eb+niñ)

Ek her hangi bir nedenle sonlama vokalini düşürüp tek konsondan ibaret kalmışsa, arada, eklendiği kelimenin son hecesinin vokaliyle benzeşebilen bir vokal türetilir:

²⁸ Ayrıca karşılaştığımız bağımsız kelimelerin son ve ilk sesleri arasında da kurallara bağlanırlar benzeşmeler görülmekle birlikte, Standart Türkiye Türkçesi'nin yazı diline intikal etmedikleri için burada ayrıca bunlara temas etmedim.

al--irø, döv--üşø, yut--ulø, öt--erø

(krş. ev+++øi+mø, kapı+++sı+øø, kapı+++øø+mø+øa)

4415. Birden fazla heceli ve ötümsüz patlayıcı konsonla biten kelimelere vokalle başlayan ekler getirildiğinde söz konusu konson ötümlüleşir:

kitap ⇔ kitab+++1, kanat ⇔ kanad+++1,

agaç ⇔ agac+++a, geçit ⇔ geçid+++in

Fakat, ettirgenlik eki /-t-/ ile yapılmış fiillerde ve yeni yapılmış *yak-ıt*, *taşı-t* gibi kelimelerde bu kaideye uyulmadığı görülmektedir:

erit--ir ⇔ *erid--ir ;

yakıt+++1 ⇔ *yakıd+++1

Birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki ötümsüz-patlayıcı damak konsonları (/K/) vokalle başlayan eklerin önünde yalnız ötümlüleşmekle kalmaz, aynı zamanda sızıcılaşır da:

korkaq ⇔ korkağ+++1, güzellik ⇔ güzelliğ+++e

aldıq ⇔ aldığ+++1+m

Fakat, fiil kök vy gövdelerinin sonundaki /K/ konsonu bu kaideye bağlı değildir:

göz+++ük--ür, ac+++ıq--acak, bıraç--a+++1ım

4416. Tek heceli ve ötümsüz-patlayıcı konsonlarla biten kelimelere vokalle başlayan ekler getirildiğinde söz konusu konson bazı kelimeler için ötümsüz kalır, bazıları içinse ötümlüleşir. Ötümsüzlüğünü muhafaza etmek yaygın olmakla beraber, hangi kelime için ötümsüz kaldığını, hangi kelime için ötümlüleştiğini – sebep çok kere etimolojik olduğundan – ayrıca öğrenmek gerekir:

at+++1, küp+++ün, saç+++1+m,

türk+++e, yet--iş-

Fakat:

tat ⇔ tad+++1, kap ⇔ kab+++a,

kalp ⇔ kalb+++1+m, çoq ⇔ çoğ+++u

Dikkat: Bu kelimelerden alınma olanların alındıkları dildeki yazım vy söylenişleri tereddüdü gidermekte bir dereceye kadar yardımcı olabilir.

4417. Konsonla biten kelimelere konsonla başlayan ekler getirildiğinde, kelimenin son ses ünsüzü, ötümlülük-ötümsüzlük bakımından, ekin ünsüzünü, patlayıcıysa kendisine benzetir, sızıcıysa kendisi ona benzer:

kitap+//+ta , defter+//+de ;
agaç+//+tan , yol+//+dan ;
süt+//+çü , tuz+//+cu ;
iç--//--ki, il--//--gi ;
göz+//+süz (oku.: [gössüz]), bez--//--se (oku.: [besse]),
garaj+//+sı (oku.: [garaşsı])

4418. Geniş vokalle biten kelimelere /y/ ünsüzüyle başlayan geniş vokalli ekler getirildiğinde, kelimenin son ses vokali daralır ve düzlük-yuvarlaklık bakımından kendisinininkinden önceki hecenin vokaliyle benzeşir:

gözle- ⇔ gözlü--//--yor , de- ⇔ di--//--yor ,
başla- ⇔ başlı--//--yor , olma- ⇔ olmu--//--yor ;
gelme- ⇔ gelmi--//--yen , olma- ⇔ olmu--//--yalı ,
ye- ⇔ yi--//--yelim ,
baba ⇔ babı+//+ya , bura ⇔ buru+//+ya

Dikkat: Yazımda yalnız /-°yor/ ekinden önceki daralma ve düzleşip-yuvarlaklaşma gösterilir.

4419. Son hecede düşebilir – dar – vokal bulunduran kelimelere vokalle başlayan ekler getirildiğinde söz konusu vokal düşer:

alın ⇔ aløn+//+ı+m , burun ⇔ burøn+//+u+n+uz ,
akıl ⇔ akøl+//+a , vaqit ⇔ vaqöt+//+i

442. Özel uyum kuralları:

Türkçe'de bazı ekler yukarıda verdiğimiz genel – yani eklerin çoğunluğunun uydugu – kurallara az vy çok bağlı değildir. Bunlar daha çok üzerlerine geldikleri kelimelerin son hecelerinin vokalleriyle

kalınlık-incelik benzeşmesinden kaçan vokal konsonlarını genel kurallara göre bu kelimelerin son ses konsonlarıyla benzeştirmeyen eklerdir:

başla- ⇔ başlı-//**-yor** , gel- ⇔ gel-//**-iyor** ;
yol+//+da ⇔ yol+//+da+**ki** ; al-//ır ⇔ al-//ır+//+**-ken** ,
hasta ⇔ hasta+//+y-**ken** ; yeşil ⇔ yeşil+//+**imtraq** ,
acı ⇔ acı+//+**mtıraq**

Örneklerinde görülen eklerin uydukları uyum kuralları özel uyum kurallarıdır.

45. Ortografi düzeyinde:

Türkiye Türkçesi standart yazı dilinin yazımı henüz bazı bakımlardan tam oturmuş olmamasına rağmen ortografi düzeyinde de bazı uyumlar teşekkül etmiştir. Bu kurallar, zaman zaman yayımlanan yazım kılavuzlarının, sözlüklerin, dil bilgisi kitaplarının birçoğunda verilmişlerdir. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğim.

451. Türkçe'de kelimelerin bütün sesleri yazılır ve okunur; yazılıp okunmayan, okunup yazılmayan harf yoktur.

452. Ek olduğu kabul edilmiş görev ögeleri anlam ögeleriyle bitişik, edat olduğu kabul edilmiş olanlar ayrı yazılır.

453. Cümleler, özel isimler vb. büyük harfle başlatılır vs.

5. Sonuç:

Bundan böyle, Türkçe'nin yeniden hazırlanacak dil bilgisi kitaplarında, dilin kullanımının temelini oluşturan uyumlar, kuramsal yapısını oluşturan etimolojiye dayanır diğer özelliklerden kesinlikle ayrılmalıdır. Özellikle Türkçe'nin ses bilgisiyle ilgili çalışmalarda kelime kök, köken ve gövdeleriyle işlek eklerin ses ilişkileri, etimoloji bakımından birkaç dil ögesinden meydana gelmiş olsalar bile kullanışta tek bir dil ögesi kabul edilen kelime vokal eklerin içerisindeki çeşitli ses olaylarından ayrı tutulmalıdır. Kanımca:

inan- , *elma* , *kardeş* , *hani* , *kabuk* , *çamur* , *armut*

gibi kelimeler vokal uyumuna girmeyen,

baba , *araba* , *keçi* , *kuru*

gibi kelimeler vokal uyumuna giren kelimeler değil, içlerinde aykırı vokal aykırılışmış ve benzer vokal benzeşmiş vokaller bulunduran kelimelerdir.

Bunları, konsonları bakımından da bunlar gibi olanları hazırlayan sebepler vardır. Araştırılmakla ortaya çıkarılır ve açıklanır. Ama uyumlar açıklamaya ihtiyaç duyulmaksızın uygulanır.

6. Bibliyografya:

BANGUOGLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, İstanbul 1974

ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1962

MARTINET, André, **Eléments de Linguistique Générale**,
Paris 1970

MÖRER, Alfred, **Grammaire de la Langue Turque**, İstanbul
1961

TİMURTAŞ, Prof. Fâruk K., *Türkçenin Bünyesi ve Kelime
Yapma Yolları*; **Kubbealtı Akademi Mecmûası**, Sayı: 1/2,
Nisan 1972

**ALFABETİK SONEKLER DİZİNİNDE
TÜRKÇE SONEKLERİN SIRALANMASINDA
GÖZ ÖNÜNDE BULUNDURULMASI GEREKEN
ESASLAR ÜZERİNE²⁹**

*Hocam müteveffâ
Prof. Dr. René GIRAUD'nun
aziz hatırasına
STRASBOURG 1968*

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ

1. Giriş:

Türkoloji araştırmaları ve Türkçe'yi daha iyi öğrenebilmeyi ve anlayabilmeyi isteyenler bakımından, Türkçe'de eklerin kullanılışlarını ve kullanılabilmek için gerektirdikleri şartları bilmenin önemi inkâr edilemez.

Bu düşünceyle, Türkçe üzerine yazılmış dil bilgisi kitaplarında olsun, vy ayrı ayrı, Türkçe'nin değişik meselelerini işleyen, eski eserlerle ilgili vy ağızlarla ilgili çalışmalarda olsun eklere, eklerin kullanılışlarına gergince önem verilmiştir.

Bu çalışmaların bir kısmına, kelime dizinleri, sözlükler yanında, ekleri içine alan ek dizinleri de eklenmiş, bazılarında ise, alfabetik bir sıralama olan dizinde, çeşitli morfosentaktik, fonetik ve ortografik nedenler yüzünden tereddüde düşüldüğü için olsa gerek, çalışmanın bütünü içindeki açıklamalar yeterli görülerek bundan kaçınılmıştır.

²⁹ (1) 1968 yılında yazılıp 1989'da basılmış olan bu yazı, yayınlanmamış olan “**Türkiyeli Türkçesinin Açıklamalı Ekler Dizini Üzerine Bir Deneme**” adlı 1967 yılında hazırladığım çalışmanın “**Giriş**” bölümünden kısaltılarak alınmış görüşleri içermektedir. Daha sonraki yıllarda, burada teklif ettiğim esasları “**Eski Türkçenin Ekliği Denemesi (1971)**” (teksir edilerek Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerine ders notu olarak verilmiştir.) ve doktora araştırmam olan “**Erzurum İli Ağızları; İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler (1978)**” adlı çalışmalarımın ilgili bölümlerine uyguladım. (2) Bu yazı Ocak 2010'da gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiştir.

Özellikle, Türkçe öğretimi için hazırlanmış dil bilgisi, elkitabı vy sözlüklerde, Türkçe'nin anahtarları olan eklerin uygun bir dizinde vy ek lügatinde öğrenciye sunulmasından kaçınılması ise, bu eserleri ilk okuyuşta ezberlemesine ve sırasında hatırlamasına imkân olmayan öğrenciyi güç durumda bırakmakta ve uzun süre, dil bilgisi öğrenimi yüzünden, onun, Türkçe metinlere bir sözlük yardımıyla olsun, doğrudan doğruya yaklaşmasını engellemektedir. Bu durum ise, Türkçe gibi, kurallarında istisnaların sayılacak kadar az bulunduğu bir dilin öğretimi ve öğrenimini yeknesaklaştırmakta ve can sıkıcı yapmaktadır.

Bu düşünceyledir ki, burada:

1) tenkit ve teklif kapılarını açık bırakmak şartıyla, Türkçe'nin eklerinin alfabetik olarak sıraya konulması konusunda, nedenlerini göstererek bir metot teklif etmek ve

2) en az bağımsız kelimeler kadar önemli olan eklerin, uygun bir alfabetik düzen içinde, Türkçe'den Türkçe'ye vy Türkçe'den bir başka dile yapılacak açıklamalı dizinlerinin, Türkçe bir metnin daha iyi anlaşılmasında sağlayacağı kolaylığı bir de örnek vererek göstermek

niyetindeyim.

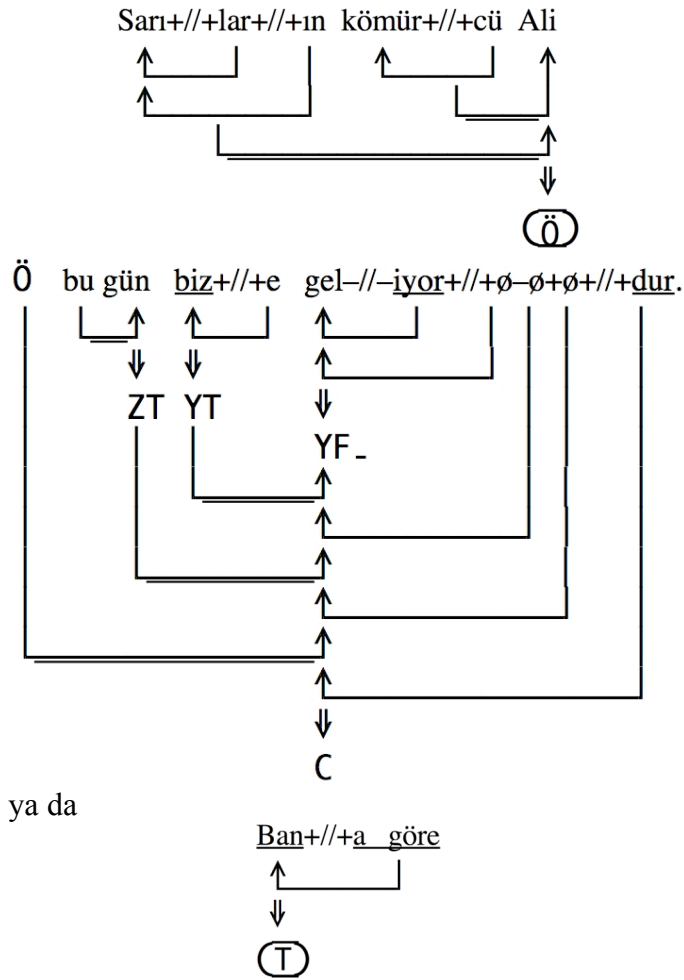
2. Açıklamalar:

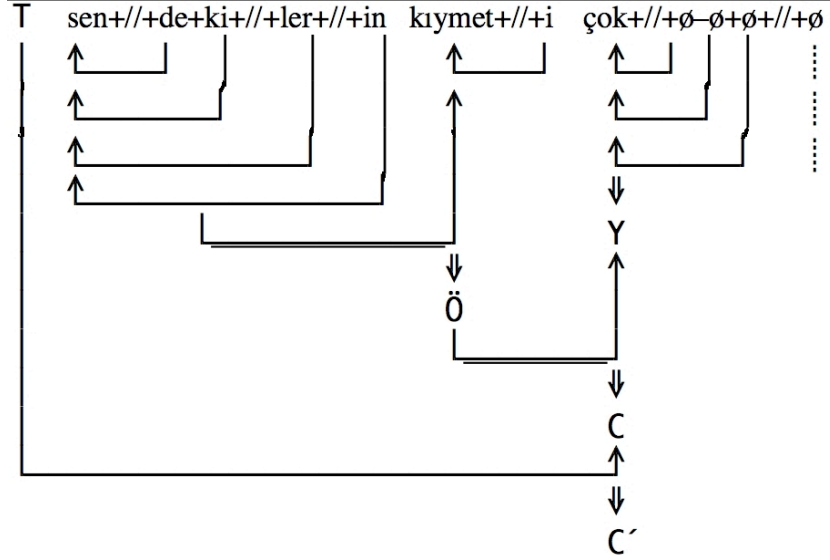
Bugün Türkçe'de kullanılan birçok ekin vaktiyle birer bağımsız kelime olduğu türkologların bazılarınca ileri sürülmüş ve isbat edilmiştir. Bu eklerin bir kısmının gelişmelerini yazılı metinlerde ve ağızlarda görmek de mümkündür. Söz gelişi, Standart Türkiyeli Türkçesi yazı dilindeki “için”, “göre”, “ile”, “-ıyor+”, “+dır” vbg.³⁰ edat vy ek olarak yaşayan öğelerin, ekleşmiş, henüz ekleşmelerini tamamlamamış fakat ilgili oldukları kelimelerle az çok ilgilerini kesmiş parçacıklar oldukları açık olarak görülür. Gel gelelim, bu durum, aşağıda sıralanan, **morfosentaktik**, **fonetik** ve **ortografik** ihtiyaçlar yüzünden, bunların, bağımsız kelimelere uygulanan alfabetik düzen içinde sıraya konulmalarını güçleştirir.

³⁰ için < etç. uç+u-n ; göre < kör-e ; ile < il-e ; şimdiki zaman eki: -ıyor < -ı yorı-r ; ihtimal kuvvetlendirme eki: +dır < tur-ur şekillerinde izah edilmektedir.

21. Morfosentaktik ihtiyaç:

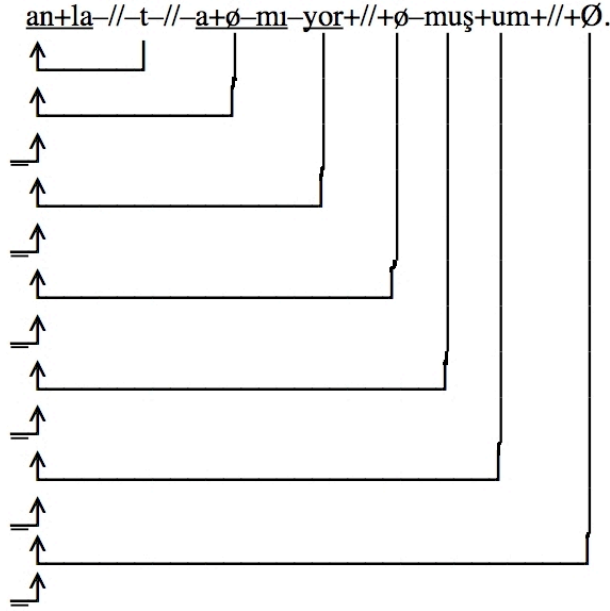
Bilindiği üzere, sonekli bir dil olan Türkçe, gerek yeni kavramları işaret etmek vey belirtmek için yeni kelimeler türetmeyi, gerek kavramların işaretleri olan kelimeler arasında ilişkiler kurmayı, ya onları tamlayanı (sıfat vey zarf) tamlanandan (isim vey fiil) önce koyarak ya da onlara son ekler (yapım ve çekim ekleri) vey ilişki kurucu kelimeler (edatlar) getirerek sağlar. Söz gelişi, aralarında kavram ilişkisi bulunan aşağıdaki kelime gruplarını alalım:





cümlelerine baktığımız zaman, görürüz ki, öğelerin birbirlerini belirleme yönü oklarla işaret edildiği gibidir ve kolayca anlaşılacağı gibi, bir varlığı, bir oluşu, bir kılışı ifade eden öğelerin belirleme yönü, bir ilişkiyi ifade edenlerinkine zıttır vey bir başka deyişle: Türkçe’de anlam öğelerinin belirleme yönü ileriye, görev öğelerinin belirleme yönü geriye doğru çevriktir.

Buradan diyebiliriz ki, nasıl bir sıfat, kendisiyle kullanılan ismi; bir zarf kendisiyle kullanılan sıfatı vey zarfı vey fiili belirliyor; bir ek de vey bir edat da, hangi durumlarda kullanılıp kullanılmayacağını kendisi belirler. Söz gelişi: daha genel bir durumdan daha özel bir duruma doğru, olumluluk vey olumsuzluk, geçişli ve geçişsiz bir kılışı, bir zaman vey şart olumluluk ve olumsuzluğu, bir şahıs bütün bunları sınırlayabilir: “*anlatamıyormuşum*” dediğimiz zaman sınırlama sırası şöyledir:



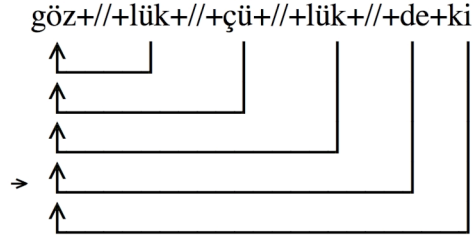
	sıralama yönü	sınırlama yönü	
an+la- /	kılış (genel)
/-t- /	dönüşüm (genel)
/-a+Ø-ma-	fiil tabanı
-yor+ /	isimleştirici
/+Ø-	ek-fiil
-muş	kip
+um+ /	şahıs
/+Ø	cümle dışı öge

Bir örnek de yapım ekleriyle görelim:

³¹ Türkçede fiillerin olumluluklarını (olumsuzluga göre) belirten bir ek yoktur, veya bu ek /-Ø-/’dir. Yine Türkçede t. 3. ş.’ı işaret etmek için (1., 2. t. ve 1., 2., 3. ç.ş.’lara göre) bir ek yoktur, veya bu ek /+Ø+ /’dir. Yani, “anlatabiliyormuş” vü “anlatamıyormuş” dedğimiz zaman

an+la-// -t-// -a+bi-l-Ø-i+yor+// +Ø-muş+Ø+// +Ø
 an+la-// -t-// -a+Ø--mı-Ø+yor+// +Ø-muş+Ø+// +Ø

şeklinde açıklamanız gerekir.



Türkçe’de bu durumun büyük bir düzenlilik gösterdiğini örnekleri çoğaltarak anlayıp kabul etmek mümkündür.

O halde, buradan şu sonucu kolayca çıkarabiliriz: Bir ek (vy eksizlik durumu), hangi şartlarda kullanılabileceğini kendisi belirlediğine göre, bir ekler dizisinde bu şartların işaret edilmesi gerekir. Yani, bir ekin vy eksizlik durumunun isim vy fiil kök vy gövdelerinden hangisine gelip gelmediğinin açıklanmasından başka, kendisinden önce gelebilecek olan kök vy gövdelerden vy çekim ekli şekillerden gerektirdiği şartların da belirtilmesi gerekir. Söz gelişi, bir isim hali eki, bir iyelik ekli yapıyı sınırladığına göre, böyle bir dizinde isim hali ekiyle sınırlanmış iyelik ekleri de isim hali ekinin altında bulunmalıdır. Bir örnekle açıklarsak: **nesne hali** eki “+(y)I”³² nın altında aynı zamanda **iyelik ekleri**yle birlikte

	+nnn	+iye	+nsn
/+InI/	(/ +øI+	+n+øø+	+øI/)
/+sInI/	(/ +sI+	+n+øø+	+øI/)
/+°mI/	(/ +ø°+	+m+øø+	+øI/)
/+°mIzI/	(/ +ø°+	+m+Iz+	+øI/)
/+°nI/	(/ +ø°+	+ñ+øø+	+øI/)
/+°nIzI/	(/ +ø°+	+ñ+Iz+	+øI/)

birleşik şekillerini de bulmalıyız. şimdiye kadar yapılageldiği gibi bu şekilleri iyelik eklerinin altına taşımamalıyız³³.

22. Fonetik ihtiyaç:

Yine bilindiği üzere, söz gelişi, Standart Türkiyeli Türkçesi’nde, vokalleri bakımından bir ekin dar vokalli ise dört, geniş vokalli ise iki ayrı seslisi (allophone) vardır. Bunları yine

³² Genelleştirilmiş itibarî şekil Fonetik ihtiyaç kısmında açıklanmıştır.

³³ Bu durum yazıda ayrı yazıldıkları ve izledikleri kelimeyle ses benzeşmesi yoluyla herhangi bir uyuma girmedikleri için, kelime sözlüğüne girecek olan edatlar için de göz önünde bulundurulmalı, yani kendilerinden önce gerektirdikleri şartlar, kendileriyle birlikte kelime sözlüğünde verilmelidir.

alışlageldigi gibi bir ekler dizisinde ayrı ayrı yerlerde dört vü iki kere verip çalışmayı bir göndermeler yığına döndürmektense, bu durum pek ender istisna gösterebildiğine göre, dar vokaller için “**I**”yı, geniş vokaller içinse “**A**”yı temsilci vokal seçebiliriz. Yani, eklerin vokalleri bakımından kalın ve düz olanlarını alabiliriz (düşünülebilecek diğer seçimler de mümkündür).

Söz gelişi, “*gelecektim*” sözünün ek kısmı “*-ecektim*”i dizinde aramamız gerekirse, bunu bu şekliyle değil, “**(y)AcAktIm**” genelleştirilmiş itibarî şekliyle aramamız gerekir.

Uyum için ses benzeşmesine uğramayan eklerden “*+^omtırak*” ve “*+daş*” eki gibi olanlar için kalın ve düz vokalli olduklarından bir mesele yoktur. Yalnız “*+ki*”, “*-ken*”, “*+leyin*” ve “*+gil*” gibi ince ve düz olan ekler içinse, sözlük düzeni bakımından “**+kI**”, “**-kAn**”, “**+lAyIn**” ve “**+gIl**” genelleştirilmiş itibarî şekilleri, bu halleriyle kullanılmadıkları belirtilerek ve yanlarında kullanılan şekilleri verilerek alınmalıdır.

Yalnız “*-^oyor*” eki, geniş-yuvarlak vokal ihtiva eden tek ek olması bakımından bu kurala göre temsil edilmesi imkânsız olduğundan, sırasında, yani vokali bakımından “**o**” harfinin gelmesi gerektiği yerde gösterilmelidir.

Diğer taraftan, *.c...* / *.d...* / *.g...* konsonlarıyla başlayan her ekin konsonları bakımından Standart Türkiyeli Türkçesi’nin Lâtin harfli yazımında ikişer ayrı şekli (allomorphe) olduğu kabul edilmiştir³⁴. Benzeşme yoluyla meydana geldiği ileri sürülen bu değişimin kararsızlığını da göz önünde bulundurarak, bunların da *.C...* / *.D...* / *.G...*’li şekillerini temsilci ek olarak alabilir, yanlarında diğer ayrı şekillerini ve değişme şartlarını zikrederek yersiz göndermelerden kurtulmuş olabiliriz. Söz gelişi, “*çöpçü*” kelimesinin eki “*+çü*”yü arayabilmemiz için, yukarıda belirttiğimiz kurallar geregince /**+CI**/ şekline koymamız gerekir. Burada şunu belirtmeden geçmeyelim ki, bugünkü Standart Türkiyeli Türkçesi yazı dilinin yazımında böyle bir ekin:

(4 (vokal) * 2 (konson) =) 8 ayrı şekli vardır.

Alfabetik sıralamada güçlük çıkaran nedenlerin en başında ise, birçok eklerin, meydana getirdikleri birleşmeler sırasında, değişik kurallar dahilinde, birleşme noktalarında değişik sesleri

³⁴ c ⇔ ç, d ⇔ t, g ⇔ k . örn.: +c1 / +ci / +cu / +cü / +ç1 / +çi / +çu / +çü ...

bulundurmalarıdır. Söz gelişi, **nesne hali** ekinin üç ayrı birleşme durumu vardır:

ev	evi	+i	/+I/ (/+øø ... +øI/)
kapı	kapıyı	+yı	/+yI/ (/+øø ... +yI/)
kapısı	kapısını	+nı	/+nI/ (/+nø ... +øI/)

Bu ek de

(4 (vokal) * 3 (değişik birleşme) =) 12 ayrı şekil verir.

Bu kısa açıklama, bizi, eklerin vokal benzeşmesi dışında başka değişiklik gerektirmeyen, yani en az değişiklik gerektiren kısımlarının son kısımları olduğu sonucuna götürür.

23. Ortografik ihtiyac:

Ayrıca, bir yazım geleneği sonucu kelimelerle bitişik yazılan ekleri, ya kelime kök vy gövdesini ya da ekin bizzat kendisini tanımadan ayırmaya imkân yoktur. Kelime kök vy gövdesini bir sözlükten tesbit edip ayırmış olsak bile, geriye kalan ek vy ekler kısmının analizi, şimdiye kadar alışıl gelen alfabetik ekler dizini sistemi bakımından bir tesadüfe bırakılmıştır. Böyle dizinlerde aramayı kolaylaştırmak için her ekin bütün ayrı şekillerini vermekten başka çare olmadığı gibi, bu durum çalışmayı bir göndermeler yığınına döndürecektir.

3. Sonuç:

O halde, Türkçe'nin ekler dizini hazırlanırken tutulacak en makul yol, özetlersek:

- 1) Her ek için ayrı şekilleri arasından birini belli bir kural dahilinde temsilci olarak seçmek;
- 2) Bu seçilen temsilci ekleri, son harflerinden başlamak üzere alfabetik sıraya koymak;
- 3) Her ekin altında, bu ekin belirlediği durumları belirtmek olmalıdır.

4. Uygulama:

Bir sözlük ve yukarıda belirtilen şartları gerçekleştirmiş bir açıklamalı ekler dizini yardımıyla, Türkçe öğrenmeye yeni başlamış ve genel bilgiyi edinmiş bir öğrencinin Türkçe bir metnin çözümüne yanaşmasına bir örnek vererek sözlerimi bitirmek istiyorum.

41. Metin (Texte):

Kaç defa, uzun ve başıboş bir gezintiden sonra otelime dönerken, bilmediğim bir tarafta, ince bir zarın, sırçadan bir kubbenin birdenbire çatlayacağını ve bu altta birikmiş duran zamanın etrafımdaki manzaraya, zihnimdeki hatıralara ait zamanın, bugüne yabancı binbir hususiyetle, bendini yıkmış büyük sular gibi, dört yanı kasıp kavuracağını sanarak korktum.

A. HAMDİ TANPINAR
(Bursada Zaman)

42. Kelime ve eklerin tesbiti:

<u>KLM.</u>	<u>GR.</u>	<u>KLM.</u>	<u>EK</u>	<u>TMS.EK</u>	<u>D.TMS.EK</u>	<u>EK.GÖRV.</u>	<u>KLM.ANLAMI</u>
1.		<i>kaç defa</i>	ø ø	ø ø	ø ø	éplt. nom.	<i>combien de fois</i>
2.		<i>uzun ve başboş bir gezintiden sonra</i>	ø ø ø ø +den ø	ø ø ø ø +dAn ø	ø ø ø ø +dAn ø	éplt. conj. éplt. éplt. ablt. (de) pst.posit.	<i>long et sans but un + promenade après</i>
3.		<i>otelime dönerken</i>	+ime -erken	+ImA -ArkAn	+°mA -°rkAn	dat.1.p. pos. gér. (en ppr.)	<i>(à mon) +hôtel + rentrer</i>
4.		<i>bilmediğim bir tarafta</i>	-medigim ø +ta	-mAdIgIm ø +dA	-mAdIgIm ø +dA	..que je ne.. (pss.) éplt. loc. (à / dans)	<i>+connaître P.PSS.POSSES. (v. vrb.) un + côté</i>
5.		<i>ince bir zarın</i>	ø ø +in	ø ø +In	ø ø +In, /+nIn	éplt. éplt. génit. (de)	<i>mince un + membrane (v.posses)</i>
6.		<i>sırçadan bir kubbenin birdenbire çatlayacağı mı</i>	+dan ø +nin ø -yacagını	+dAn ø +nIn ø -yAcAgInI	+dAn ø +In, /+nIn ø -(y)AcAgInI	matière (de / en) éplt. génit. (de) adverbe ..qu'il (fr.)	<i>+ verre un + dôme (v. posses). soudainement + se briser</i>
							<i>P.FTR.POSSES. ACC.(v. vrb.)</i>

7.	<u>ye</u> <i>bu</i> <i>altta</i>	\emptyset \emptyset +ta	\emptyset \emptyset +dA	\emptyset \emptyset +dA	<u>conj.</u> épht. loc. (à / dans) p.passé p.prés. génit. (de)	<u>et</u> <i>ce</i> <i>dessous</i> <i>accumulé</i> <i>se trouvant</i> + temps (v.posses.)
	<i>birikmiş</i> <i>duran</i> <i>zamanın</i>	-miş -an +ın	-mİş -An +In	-mİş -(y)An +In, /+nIn		
8.	<i>etrafımdaki</i>	+ımdaki	+ImdAkI	+°mdAkI	<i>qui est en</i> <i>mon</i>	+ <i>alentour</i> POSSES.LOC. APP. + <i>paysage</i>
	<i>manzaraya</i>	+ya	+yA	+(y)A	dat. (à / vers)	
9.	<i>zihnindeki</i>	+imdeki	+ImdAkI	+°mdAkI	<i>qui est en</i> <i>mon</i>	+ <i>esprit</i> POSSES.LOC. APP. + <i>souvenir</i> <i>appartenant à</i> + temps (v.posses.)
	<i>hatıralara</i> <i>ait</i> <i>zamanın</i>	+lara \emptyset +ın	+lArA \emptyset +In	+lArA \emptyset +In, /+nIn	dat.plr. (aux) pst.posit. génit. (de)	
10.	<i>bugüne</i> <i>yabancı</i> <i>binbir</i> <i>hususiyetle</i>	+e \emptyset \emptyset +le	+A \emptyset \emptyset +lA	+(y)A \emptyset \emptyset +(y)lA	dat. (à) épht. épht. inst. (avec)	+ <i>aujourd'hui</i> <i>etranger</i> <i>mille et un</i> + <i>particularité</i>
11.	<i>bendini</i> <i>yıkılmış</i> <i>büyük</i> <i>sular</i> <i>gibi</i>	+ini -mış \emptyset +lar \emptyset	+InI -mİş \emptyset +lAr \emptyset	+InI, /+sInI -mİş \emptyset +lAr \emptyset	posses. (son) p.passé épht. plr. pst.posit.	+ <i>digue</i> ACC. <i>rompu</i> <i>grand</i> <i>eau</i> <i>comme</i>
12.	<i>dört</i> <i>yanı</i> <i>kasıp</i> <i>kavuracağı</i> <i>ni</i>	\emptyset +ı -ıp -acagını	\emptyset +I -Ip -AcAgInI	\emptyset +(y)I -(y)Ip -(y)AcAgInI	épht. ACC. gén.coord. ..qu'il (ftr.)	+ <i>quarte</i> + <i>côté</i> + <i>écourter,</i> <i>détruire</i> + <i>griller, rôtir</i>
	<i>sanarak</i> <i>korktum</i>	-arak -tum	-ArAk -dIm	-(y)ArAk -dIm	gén. (en ppr.) passé dét.	+ <i>croire,</i> <i>imaginer</i> + <i>avoir peur</i> <i>l.p.sing.</i>

Kısaltmalar:

KLM. GR.	: Kelime grubu no.
TMS. EK.	: Temsilci ek.
D. TMS. EK	: Ekler dizininde karşılaşılan diğer temsilci ek.
EK GÖRV.	: Ekin görevi.
KLM. ANLAMI	: Kelime kök vü gövdesinin anlamı.

43. Kelime gruplarının çevirisi:

- 1- *combien de fois*
- 2- *après une promenade longue et sans but*
- 3- *en rentrant à mon hôtel*

- 4- *à un côté que je ne connais pas*
- 5- *une mince membrane*
- 6- *un dôme de verre* *se briseraient*

- 7- *et ce temps qui est accumulé au-dessous*
- 8- *au paysage qui est autour de moi*
- 9- *ce temps appartenant aux souvenirs qui sont dans mon esprit*

- 10- *avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui*
- 11- *comme des eaux grandes qui ont rompu leurs digues*

- 12- *détruirait les quatre côtés*

- 13- *j'ai eu peur en imaginant*

44. Kelime kelime çeviri (traduction mot à mot):

Combien de fois, après une longue promenade sans but, en rentrant à mon hôtel, j'ai eu peur en imaginant que, à un côté que je ne connaissais pas, une mince membrane, un dôme de verre se

briseraient et ce temps, qui se trouvait accumulé là-dessous, le temps appartenant au paysage qui était autour de moi et aux souvenirs qui étaient dans mon esprit détruirait les quatre côtés, avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui, comme des grandes eaux qui ont rompu leurs digues.

45. Edebî Çeviri (traduction littéraire):

Que de fois, rentrant d'une longue déambulation à mon hôtel, j'ai eu peur qu'une mince membrane, un dôme de verre, quelque part que j'ignorais, allassent se briser soudain, et que ce temps, accumulé là-dessous, ce Temps qui appartient au paysage qui m'entourait, aux souvenirs qui étaient dans mon esprit, allât, avec mille et une particularités étrangères à aujourd'hui, tout inonder, comme les grandes eaux qui ont rompu leurs digues.³⁵

³⁵ Bu edebî tercüme, Hocam Prof. Dr. René GIRAUD tarafından yapılmıştır. *bk. Tercüme Dergisi*; 85. sayı; 99. sayfa.

6. **Bibliyografya:**

ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul 1962.

GEMALMAZ, Efrasiyap, **Erzurum İli Ağzları (İnceleme Metinler-Sözlük ve Dizinler)**, 3. cilt; Erzurum, 1978.

..... **Eski Türkçe'nin Ekli Denemesi**, Erzurum 1971;
(Teksir edilmiş ders notu).

..... **Türkiyeli Türkçesi'nin Açıklamalı Ekler Dizini Üzerine Bir Deneme**, Strasbourg 1967.

MÖRER, Alfred, **Grammaire de la Langue Turque (Théorique et Pratique)**, İstanbul 1961.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Bursada Zaman*, çev. René **GIRAUD**, **Tercüme Dergisi**; 1966; sayı: 85.